

УДК: 376.1-056.48:616.89-008.484:159.953.2

доцент кафедри спеціальної психології,
корекційної та інклюзивної освіти,
кандидат психологічних наук Таран О. П.

Київський університет імені Бориса Грінченка

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОРУШЕННЯ МОВЛЕННЯ У ДІТЕЙ З АУТИЗМОМ

Анотація. В статті розглядається проблема порушення мовлення у дітей з аутизмом. Проаналізовано вікові, функціональні та видові аспекти порушення мовлення, окреслено порушення комунікативної та мисленнєвої функцій мовлення, визначено специфічні причини порушення мовлення та запропоновано структуру дефекту при аутизмі.

Ключові слова: аутизм, мовлення, модель психічного, метарепазентація, «соціальний мозок».

Аннотация. В статье рассматривается проблема нарушения речи у детей с аутизмом. Проанализированы возрастные, функциональные и видовые аспекты нарушения речи, изложены нарушения коммуникативной и мыслительной функций речи, определены специфические причины нарушения речи и предложена структура дефекта при аутизме.

Ключевые слова: аутизм, речи, модель психического, метарепазентация, «социальный мозг».

Annotation. The article addresses the problem of speech disorders in children with autism. Analyzed age, functional and specific aspects of speech disorders, outlines violations of intellectual and communicative functions of speech, defined by specific causes speech disorders and proposed structure of defects in autism.

Keywords: autism, speech, mental model, metarepresentation, «social brain».

Вступ. Аутизм на сучасному етапі наукового становлення розглядається як системне порушення (асинхронність) розвитку, що характеризується, труднощами взаємодії дитини з навколишнім світом та самим собою, а саме:

послабленням зв'язків із реальністю, обмеженням спілкування з іншими людьми, глибокою недостатністю емоційних контактів, тривожним прагненням зберегти постійність, незмінність оточення, надзвичайною зосередженістю на окремих об'єктах, мутизмом, не спрямованим на комунікацію.

На думку Ф. Аппе, аутизм – це серйозне порушення *комунікації, соціалізації та уяви*, що: має біологічну природу, виникає в дитячому віці та зберігається впродовж всього життя, не завжди характеризується спеціальними здібностями та може зустрічатися в людей із різним коефіцієнтом інтелекту, однак часто він супроводжується загальним зниженням інтелекту [1, с. 17].

Основними клінічними проявами аутизму за Е. К. Лютовою, Г. Б. Моніною є: побічні реакції на сенсорні подразники (гіперчутливість, гіпочутливість, сенсорні стимуляції); порушення розвитку мовлення; труднощі комунікації; труднощі соціальної взаємодії; стереотипність поведінки [2, с. 55]. Саме порушення мовленнєвого розвитку за С. С. Морозовою є однією з найважливіших ознак аутизму [3, с. 66].

Формулювання мети статті та завдань. Мета та завдання статті полягають у визначенні сутності психологічних аспектів порушення мовлення у дітей з аутизмом, а саме у: аналізі труднощів розвитку мовлення, реалізації функцій та видів мовленнєвої діяльності; пошуку чинників порушення комунікативного аспекту мовлення.

Виклад основного матеріалу статті. Мовлення є основним засобом людського спілкування та має поліфункціональний характер. Так, мовлення виконує функцію: *виразу*, що дає можливість висловити людині свої почуття, переживання, ставлення та значно розширити межі спілкування; *впливу*, що стимулює інших людей до дій (вказівка, прохання); називання (позначення) – за допомогою мовлення людина здатна давати назви предметам та явищам навколишньої дійсності, створювати поняття; *повідомлення*, що полягає в обміні думками між людьми за допомогою слів та фраз. Розглядаючи мовлення як процес спілкування і як механізм діяльності мислення виділено дві нерозривно пов'язані функції мовлення – спілкування (комунікативна функція)

та мислення (мовленевомисленева функція). Так, мовлення є засобом не лише спілкування, а й засобом мислення, носієм свідомості, пам'яті, інформації, засобом керування поведінкою інших та своєю. Мовлення є поліморфною діяльністю, тобто в своїх різноманітних функціональних призначеннях вона представлена в різних формах: зовнішній, внутрішній, монологі, діалозі, письмовій та усній. Всі ці форми взаємопов'язані між собою та мають своє специфічне призначення. Зокрема зовнішнє мовлення є основним засобом спілкування, внутрішнє – засобом мислення, письмове – найчастіше виступає як засіб запам'ятання інформації, монолог – обговорення одnobічного процесу, а діалог – двобічний обмін інформацією [4, с. 264].

Мова й мовлення є одним із засобів мислення, розуміння. Мова – це система умовних символів за допомогою яких передаються сполучення звуків, що мають для людей певне значення та смисл. У мові відображені вже досить формалізовані, фіксовані значення, що можуть забезпечити міжособистісне спілкування. Мовлення без засвоєння мови неможливе. Значення слова є зв'язковою ланкою між мовою та мовленням, тобто це єдність мислення та мовлення, узагальнення та спілкування, комунікації та мислення. Процес розуміння мовлення тісно пов'язаний з широкою проблемою розуміння людиною, яка спілкується не тільки слів, речень, а й того, що стоїть за ними – думок, намірів, мотивів, ставлень [5, с. 296].

Отже, проаналізуємо порушення мовлення при аутизмі відповідно вікових, функціональних та видових аспектів мовлення.

Віковий аспект порушення мовлення у дітей з аутизмом може характеризуватись: затримкою мовленнєвого розвитку відносно віку; регресом – втратою набутих слів між 15-м і 30-м місяцями життя; повною відсутністю мовлення, яке не супроводжується спробами компенсації через використання жестів, міміки, як альтернативної моделі комунікації (якій часто передують відсутність комунікативного гуління) [6, с. 50].

Для визначення наявності порушення мовленнєвого розвитку необхідне співставлення реального мовлення дитини з нормативами розвитку: активним

(експресивним) мовлення; розумінням (імпресивним) мовленням; гіперсензитивними фазами мовлення.

Сензитивним періодом мовленнєвого розвитку дітей вважається період від 1 до 6 років. Саме в цей період діти можуть особливо продуктивно оволодівати усним мовленням за умови збереженого психофізичного здоров'я дитини і сприятливого мовленнєвого оточення. Приблизно з 6 років формування мовлення дитини в лексико-граматичному плані вважають завершеним, а з 7 років життя діти починають оперувати поняттями, словами з переносним значенням та оволодівають розмовно-побутовим стилем мовлення [7, с. 40].

Сензитивний період становлення мовлення складається з трьох гіперсензитивних фіз, що характеризуються розвитком певних характеристик мовлення.

Перша гіперсензитивна фаза (від 1 до 1,5 року) – накопичення перших слів, що зумовлено адекватним мовленнєвим спілкуванням дорослого з дитиною. Недостатнє мовленнєве спілкування з дорослими, соматичні і психічні стреси можуть призводити до порушення мовлення та виявлятися у затриманні появи перших слів, у «забуванні» відомих дитині слів, і навіть у припиненні мовленнєвого розвитку.

Друга гіперсензитивна фаза (2,5-3,5 роки) – активне опанує розгорнутим фразовим мовленням, тобто переходить від несимволічної до символічної вербалізації (від конкретних до узагальнених форм спілкування), від односкладових фраз до комплексних та ієрархічно організованих синтаксичних і семантичних структур. Саме цей період мовлення дитини стає засобом її інтелектуального і мовленнєвого розвитку. У дитини з'являється підвищена потреба в мовленнєвій активності. Вона постійно звертається до дорослого із запитаннями, ініціативно підключаючи його до спілкування з собою. Психічні стреси та депривація (сенсорна, емоційна) можуть спричинити затримку мовленнєвого розвитку та призводити до патології мовлення.

Третя гіперсензитивна фаза (5-6 років) – формування контекстного мовлення, тобто самостійного зародження тексту. В цей період у дитини інтенсивно розвивається й істотно ускладнюється механізм переходу внутрішнього задуму у зовнішнє мовлення. Дитина використовує значний комплекс простих і складних речень, володіє в основному всіма граматичними структурами. Вона здатна переказувати відомі казки, оповідання, а також складати і розповідати власні оповідання. Розуміє жарти і сарказми, впізнає мовленнєві двозначності. У дитини зростає здібність пристосовувати власне мовлення залежно від слухача. Дитина у цьому віці надмірно вразлива до якості мовленнєвих зразків контекстного мовлення дорослих. Психічні стреси можуть призвести до виникнення мовленнєвої патології, а обмеження мовленнєвого спілкування, низький рівень мовленнєвого оточення – до недостатньої сформованості монологічного мовлення [7, с. 41-42].

Для дітей з аутизмом характерним є невідповідність окресленим нормам. Так, дитина з аутизмом в активному мовленнєвому розвитку може: відставати на кілька років, наприклад в 6 років говорити поодинокі слова не формулювати прості фрази, або в три роки практично не говорити обмежуючись певними звуками; застрягати на певному етапі становлення мовлення, наприклад, тривалий час зберігати ехолалії; мати дисгармонійний характер мовлення, наприклад, володіти великим словниковим запасом, без розуміння їх значення та без використання їх у спілкуванні.

Розуміння мовлення, тобто імпресивне мовлення за нормами формується дещо раніше експресивного. Однак, воно має свою специфічність у дітей з аутизмом, а саме дитина може не реагувати на звернення до неї, не виконувати інструкції та не називати предмети на прохання, і все це не завжди свідчить про нерозуміння дитиною зверненого мовлення. Причина таких проявів може бути зумовлена: не бажанням комунікувати взагалі, або в конкретний момент з конкретною людиною в певній ситуації; зосередженні фокусу уваги на улюбленій стереотипній діяльності; підвищенням тривожності зумовленої

внутрішніми факторами та зовнішніми обставинами (зміною звичного стану речей).

Функціональний аспект порушення мовлення виявляється в можливості реалізації основних функцій мовлення. Так, функція *виразу* власних думок переживань, ставлень є досить складною для дітей з аутизмом, враховуючи труднощі диференціації власних та чужих емоційних переживань. Тут варто зазначити, відсутність ранньої предвербальної комунікації на першому році життя (соціальної усмішки, погляду очі в очі, невербальних жестів-виявів бажання), а в подальшому не використання в спілкуванні жестів та міміки, зорового контакту. Дитина з аутизмом потребує тривалого корекційно-розвивального супроводу для того щоб навчитись самостійно висловлювати свої думки та переживання.

Розвиток мовленнєвої функції *впливу* є досить важливим для дитини з аутизмом, оскільки зазвичай, діти з аутизмом намагаються отримати бажане не мовленнєвими засобами впливу на інших, а саме криком, проявом агресії, тягненням за руку до об'єкту бажань, тощо. Інша людина в такому випадку виступає знаряддям, а не об'єктом комунікації. Важливим моментом для розвитку даної мовленнєвої функції є запуск комунікативний процесу дитини з іншими, тобто ґрунтуючись на потребах, інтересах, бажаннях дитини, стимулювати проговорення простих слів «дай», «допоможи», «відпусти» тощо.

Сформованість функції *називання* (позначання) предметів та дій вказує на співвідношення реального образу зі конкретним словом. Це є досить важливим для формування уявлень про навколишню дійсність у дитини з аутизмом. Однак, з'ясування сформованості функції називання зумовлено також розумінням дитиною інструкції та бажанням (готовністю) дитини вступати в контакт з іншою людиною.

Функція *повідомлення* при аутизмі може реалізовуватись у стереотипному спілкуванні на цікаву для дитини тему, часто без врахування готовності інших людей до спілкування. Це так званий «метакомунікативний дефіцит» – говорять до людей, а не з людьми, тобто не розуміють, що іншій людині не цікаво, або

що вона говорить про інше. Тут яскраво виявляється порушення соціального аспекту мовленнєвої комунікації. Крім цього може також спостерігатись порушення лексико-граматичної структури мовлення, наприклад, дитина може говорити фразами якими звертаються до неї, наприклад «Хочеш спати» замість «Я хочу спати», говорити про себе в третій особі, міняти слова в реченні та не узгоджувати за родом та відмінками. Також деякі діти з аутизмом можуть виявляти бажання, думки промовляючи фрази з мультиків, фільмів, реклами, але в цьому випадку варто відрізнити їх від ехолалій та мовленнєвих стереотипів.

Видовий аспект порушення мовлення у дітей при аутизмі, зазвичай, представлений в особливостях зовнішнього мовлення, за його наявності, а саме в монологічному та діалогічному.

Так, зовнішнє мовлення дітей з аутизмом часто характеризується наявністю ехолалій (механічним повторенням почутого), які можуть бути моментальними, тобто повторення у відповідь останніх слів, з якими до дитини звертаються, або відстроченими, що виявляються у багаторазовому повторюванні почутих слів, фраз з мультиків, телепрограм, казок тощо.

Так, О. Романчук зазначає, що наявність ехолалій у дітей з аутизмом може свідчити про: нерозуміння того що дитині кажуть; переживання дитиною значного стресу, зумовленого новизною ситуації та нерозумінням вимог; прагнення підготувати себе до чогось, спроба консолідувати чи запам'ятати сказане способом ментальної репетиції; спроба уникнути відповіді на запитання; привертання уваги (наприклад, проговорювання нецензурної лексики); прагнення розповісти щось, висловити бажання (за повторенням певних фраз стоїть інше прохання, яке важливо зрозуміти дорослому); самоінструкція, спосіб саморегуляції; виявом ініціативи соціального контакту (бомбувати нову людину запитаннями і т.п.) [6, с. 106].

Отже, ехолалії найчастіше характеризують монологічне мовлення дитини з аутизмом, також вони можуть супроводжувати внутрішнє мовлення дитини в

якості відображення процесу мислення (цей аспект потребує докладного дослідження), а часом є спробою залучення до діалогу іншої людини.

Діалогічне мовлення дитини з аутизмом найчастіше характеризує стереотипне спілкування, що полягає у перепитуванні одного і того ж запитання, спілкування на певну тему, що характеризує зацикленість мислення та мовлення. Проблемою діалогічності мовлення є наявне порушення комунікації, що виявляється у труднощах: використання невербального мовлення (зокрема, порушення тону голосу, інтонації), розрізнення емоційних станів своїх та іншої людини та адекватне їх виявлення (наприклад може сміятись коли хтось плаче); ініціювання та підтримування розмови; розуміння соціального контексту.

Адекватній комунікації дитині з аутизмом перешкоджає також «буквальне розуміння мовлення» [6, с. 52], тобто труднощі розуміння не прямих, переносних значень слів вчинків, підтексту та іншої людини, як відмінної від неї, що зумовлено: 1) специфічним типом мислення, що характеризується конкретним сприйманням фіксованих образів, вони думають образами, тобто аутисти здатні співвідносити певний тип поведінки з певною ситуацією, а різноманіття і неоднозначність людської поведінки їм дуже важко зрозуміти; 2) порушенням розвитку уяви, що впливає на розуміння значень, які знаходяться глибшим, ніж фізично сприймана реальність.

Все це впливає на розвиток мовлення, а саме здатність дитини уловлювати значення слів використовуваних в спілкуванні, тобто дитини здатна говорити і опановувати певні навички мовлення, але вживання слів поза контекстом не є ефективним для неї у спілкуванні, через що дитина перестає вживати ці слова, оскільки не може зрозуміти причину їх використання. Багато аутичних людей добре розуміють окремі слова (особливо іменники і дієслова, що описують предмети і дії, які можна побачити або почути в навколишньому світі) і в той же час не можуть зрозуміти ті ж слова при знаходженні їх в контексті.

Так, Ф. Аппе у пошуках причин аутизму, зупиняється на ідеї запропонованій Baron-Cohen яка полягає в тому, що тріада поведінкових порушень при аутизмі зумовлена порушенням базової здатності людини до «зчитування внутрішніх уявлень». Пояснення аутизму з позиції моделі психічного (theory of mind) припускає, що в аутистів втрачається здатність уявляти собі внутрішні переживання, що призводить до зниження в них певних здатностей до соціальної взаємодії, комунікації та уяви [1, с. 60].

Модель психічного – це здатність приписувати незалежні уявлення іншим людям задля пояснення поведінки власної та інших, тобто здатність сприймати як свої власні переживання, так і переживання іншої людини з метою пояснення та прогнозування поведінки. Ці уявлення повинні бути незалежними як від реальної ситуації (оскільки люди можуть очікувати те, чого немає насправді), так і від уявлень інших людей (оскільки різні люди можуть очікувати й хотіти різне).

Модель психічного ґрунтується на символізації, що є винятково складною поведінкою та передбачає сформованість двох типів репрезентацій за Leslie, які забезпечують здатність до диференціації дитиною уявної та реальної дійсності, а саме: *первинна репрезентація* яка відображає те, що дійсно існує у навколишньому світі; *метарепрезентація*, тобто символізація, що використовується для оволодіння уявлюваною реальністю.

Метарепрезентація складається із чотирьох елементів: 1) діюча особистість (агент), 2) інформаційний зв'язок, 3) реальний об'єкт, 4) «експресія» (відділене від реальності символічне уявлення). Наприклад, при грі імітації відповідно схеми: 1) мама, 2) уявляє, 3) що банан, 4) «це телефон».

Здатність до *метарепрезентації* необхідна для формування символічної гри та відображення інших «інформаційних зв'язків», таких як «думка», «надія», «намір», «бажання» та «очікування» [1, с. 61-62].

Отже, дана теорія логічно пояснює тріаду порушень при аутизмі (соціалізації, комунікації та уяви) через неможливість уявлення внутрішніх переживання, а саме: порушення соціальної взаємодії зумовлено відсутністю

здатності сприйняття інших людей як активних суб'єктів зі своїми власними уявленнями; характер комунікативних порушень зумовлено неможливістю уявити собі намірів співрозмовника або сприймати його висловлення як відображення його думок.

Аналізуючи *причини виникнення порушень спектру аутизм* О. Романчук зазначає, що цих причин може бути багато однак всі вони закладені у будові та функціонуванні мозку, тобто у нейробіологічну субстраті. Це порушення функцій та взаємодії певних структур мозку, що відповідають за інтеграцію та синтез інформації (як тієї, що надходить із різних сенсорних каналів, так і спеціально мови та соціальних стимулів), а також зони мозку, які відповідають за організацію поведінки загалом і соціальної зокрема [6, с. 24].

За Е.В.Максимовою первинними порушеннями при аутизмі є порушення аферентно-еферентного механізму сприймання, тоді як порушення спілкування, емоційного реагування та поведінки є вторинним, тобто в основі аутичного порушення є труднощі сприймання дитиною з аутизмом свого тіла та навколишнього простору [8].

Дані сучасних нейробіологічних досліджень сходяться до того, що більш імовірним є те, що при аутизмі наявне порушення формування мереж «соціального мозку» та *мереж інтеграції інформації*. Ці системи соціального мозку залучають цілий ряд його підструктур (лобну кору, мигдалеподібне тіло, мозочок, лімбічну систему та ін.) та відповідають за розвиток стосунку прив'язаності, соціальну перцепцію (розуміння мови невербальної взаємодії, розуміння виразу обличчя, значення зорового контакту, визначення внутрішніх станів та перспектив інших людей та ін.), наслідування та імітацію (система дзеркальних нейронів) [6, с. 37].

Отже, можемо запропонувати структуру дефекту при аутизмі, *первинний дефект* – порушення мозкових структур та провідних шляхів ЦНС, що відповідають за функціонування «соціального мозку», інтеграцію інформації, переробки сприйнятої інформації та організації адекватної еферентної відповіді. *Вторинний дефект* – порушення здатності до символізації, до

метарепрезентації – оволодіння уявлюваною реальністю, що спричиняє труднощі розуміння соціального контексту, інтерпретації та передбачення поведінки та дій інших людей. Це відображається у функціонуванні всіх психічних процесів, зокрема у сприйманні, мисленні, мовленні та уяві. *Третинний дефект* – порушення соціальної взаємодії, комунікації та стереотипність видів поведінки, інтересів чи діяльності. Тобто всі ці поведінкові прояви зумовлені труднощами розумінням навколишнього світу та труднощами адаптації до нього.

Висновки. Таким чином, специфіка мовлення дітей з аутизмом характеризується порушеннями базових функцій мовлення, а саме комунікативної та мисленнєвої, що зумовлено структурою дефекту при аутизмі. Однак, не зважаючи на біологічну природу порушень вікових, функціональних та видових аспектів мовлення у дітей з аутизмом, важливим фактором становлення мовлення є також соціальне середовище яке може як стимулювати, так і гальмувати його розвиток. Отже, враховуючи, що мовлення є важливим засобом комунікації та способом залучення дитини до соціального середовища варто цілеспрямовано стимулювати його розвиток у дітей з аутизмом. Для цього необхідна вчасна та ефективна діагностика характеру порушень мовлення у дітей з аутизмом, налагодження емоційного контакту з дитиною та забезпечення оптимального мовленнєво-комунікативного середовища в умовах сім'ї та навчально-виховних, розвивально-корекційних закладах де перебувають діти з аутизмом.

Література:

1. *Аппе. Ф. Введение в психологическую теорию аутизма / Франческа Аппе; [пер. с англ. Д. В. Ермолаева]. – Москва : Теревинф, 2006. – 216 с.*
2. *Лютова Е. К. Тренинг эффективного взаимодействия с детьми / Е. К. Лютова, Моница Г. Б. – СПб. : Речь, 2000. – 190 с.*
3. *Морозова С. С. Аутизм: коррекционная работа при тяжелых и осложненных формах : пособие для учителя дефектолога / С. С. Морозова. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2007. – 176 с.*

4. Немов Р. С. Психология: В 3-х кн. / Р. С. Немов – М. : Просвещение, 1995. – Кн. 1: Общие основы психологии. – 576 с.
5. Психология: Підручник / За ред. Ю. Л. Трофімова. – К. : Либідь, 1999. – 558 с.
6. Романчук О. Розлади спектру аутизму в запитаннях та відповідях / Олег Романчук – Львів : Колесо, 2010. – 168 с.
7. Логопедія. Підручник / За ред.. М. К. Шеремет – К. : Видавничий дім «Слово», 2010. – 672 с.
8. Максимова Е. В. Уровни общения. Причины возникновения раннего аутизма и его коррекция на основе теории Н.А. Бернштейна / Е. В. Максимова – М. : Издательство «Диалог-МИФИ», 2008. – 288 с.

References:

1. Appe. F. Vvedeniye v psikhologicheskuyu teoriyu autyzma / Francheska Appe; [per. s anhl. D. V. Ermolaeva]. – Moskva : Terevynf, 2006. – 216 s.
2. Lyutova E. K. Trenynh efektyvnoho vzaymodeystviya s det'my / E. K. Lyutova, Monyna H. B. – SPb. : Rech', 2000. – 190 s.
3. Morozova S. S. Autizm: korektsionnaya rabota pry tyazhelykh y oslozhnennykh formakh : posobyе dlya uchytelya defektoloha / S. S. Morozova. – M. : Humanitar. yzd. tsentr VLADOS, 2007. – 176 s.
4. Nemov R. S. Psikhologiya: V 3-kh kn. / R. S. Nemov – M. : Prosveshchenye, 1995. – Kn. 1: Obshchye osnovy psikhologiy. – 576 s.
5. Psikhologiya: Pidruchnyk / Za red. Yu. L. Trofimova. – K. : Lybid', 1999. – 558 s.
6. Romanchuk O. Rozlady spektru autyzmu v zapytannyakh ta vidpovidyakh / Oleh Romanchuk – L'viv : Koleso, 2010. – 168 s.
7. Lohopediya. Pidruchnyk / Za red.. M. K. Sheremet – K. : Vydavnychiy dim «Slovo», 2010. – 672 s.
9. Maksymova E. V. Urovny obshcheniya. Prychyny vznuknoveniya ranneho autyzma y eho korektsiya na osnove teoryy N.A. Bernshteyna / E. V. Maksymova – M. : Yzdatel'stvo «Dyaloh-MYFY», 2008. – 288 s.